

مفهوم قرآنی ایثار و کارکرد آن در نظم اجتماعی سنتی و مدرن

حمیدرضا یونسی^۱، زهرا فیضی^۲، لیلا خسروی مراد^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۳ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۵)

چکیده

مفهوم قرآنی ایثار در مقایسه بین دو نظم اجتماعی سنتی و مدرن بیان شده از سوی چلبی، کارکردهای مختلفی دارد. ایثار در جامعه سنتی در بخش روابط مبادله نامتقارن گرم و بعد مجموعه تعاملی قرار می‌گیرد و کارکرد آن همان مفهوم قرآنی که حول معنای «برتری دادن» است، می‌باشد، اما در دستگاه مختصات نظم اجتماعی مدرن، کارکردی در سطح هنجار اخلاقی و مسئولیت در قبال جامعه و افراد در بعد هنجاری آن دارد.

کلید واژه‌ها: ایثار، برتری دادن، چلبی، نظم اجتماعی سنتی، نظم اجتماعی مدرن.

۱. دکتری علوم قرآن و حدیث، عضو گروه قرآن و تربیت اجتماعی جهاد دانشگاهی، تهران، ایران؛ (نویسنده مسئول)؛

younesi@acecr.ac.ir

۲. دکتری دین پژوهی - جامعه شناسی دین، عضو گروه قرآن و تربیت اجتماعی جهاد دانشگاهی، تهران، ایران؛

feizi.z.58@gmail.com

۳. کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، عضو گروه قرآن و تربیت اجتماعی جهاد دانشگاهی، تهران، ایران؛

Khosrave2010@yahoo.com

۱. بیان مساله

ایثار به عنوان یکی از صفات حسنه در مفاهیم دینی مطرح و کارکردهای متعددی را در سطح فردی و اجتماعی به خود اختصاص داده است، از سوی دیگر دستگاه‌های مطرح شده در نظم اجتماعی از سوی اندیشمندان نیز به مجموعه‌های مشترک آرمانی و هنجاری در سطوح مختلف توجه ویژه‌ای داشته و دارند. از جمله این اندیشمندان چلبی است که در دو سطح نظم اجتماعی سنتی و مدرن این موضوع را بررسی کرده است؛ لذا ایثار به عنوان یک هنجار در دستگاهی که تمرکز بر مجموعه‌های مشترک آرمانی و هنجاری دارد، می‌تواند کارکردهایی را دارا باشد.

برای رسیدن به کارکردهای ایثار در این دستگاه باید معنای اصیل و فاخر این واژه را دریافت؛ لذا با تمرکز بر نظر مفسران و مترجمان قرآن کریم در تبیین معنای این واژه، معنای ایثار در فرهنگ دینی بر مبنای آیات قرآن کریم مورد مذاقه قرار خواهد گرفت. و این معنا در دستگاه نظم اجتماعی سنتی و مدرن کارکرد خود را خواهد شناخت. به عبارت مختصر مسئله ما در این پژوهش عبارت است از: «معنای واژه ایثار در نظر مفسران و مترجمان قرآن کریم چیست و این معنا در دستگاه نظم اجتماعی بیان شده از سوی چلبی در نوع سنتی و مدرن چه جایگاهی دارد؟»

۲. مقدمه

چلبی نظم اجتماعی را نتیجه نفوذ متقابل مجموعه‌های مشترک آرمانی و هنجاری با شبکه‌های فرصتی و تعاملی کنشگران می‌داند (چلبی، ۳۶). این تعریف دارای دو وجه اساسی است، وجه هنجاری درونی و وجه ابزاری بیرونی، در نتیجه کنشگر بالقوه با محدودیت‌های ابزاری و بیرونی مواجه است و در همان حال کنشگر با تمایلات هنجاری خود که در واقع نوعی پرهیزکاری است به نوعی فراغت نسبی از تمنیات شخصی دست می‌یازد که این اگر با استقلال نسبی فرد همراه باشد می‌تواند موجبات استقلال درونی و

بیرونی نسبی، فراغت نسبی از تمنیات درونی و محدودیت‌های بیرونی را برای کنشگر فراهم نماید (همان، ۳۷). در وجه هنجاری درونی آن ارزش‌ها و بایدهای درونی قرار می‌گیرد. از سویی جامعه متشکل از افرادی است که کیفیت و نحوه رفتار و اعمال آنها بر مدار ارزش‌هایی شکل می‌گیرد که این ارزش‌ها شیرازه اصلی فرهنگ و بنیان اجتماعی است و هویت جوامع و ملت‌ها را به تصویر می‌کشند و در عرصه تغییر و تحولات بنیادین اجتماعی نقش آفرینی می‌کنند (تاج‌آبادی، ۱۳۸۹).

از منظر جامعه‌شناسان، نظام فرهنگ و فرهنگ، کارکردهایی در جامعه دارند از سویی برای پویایی و بازماندن یک فرهنگ، توجه به ارزش‌های آن، اصل مهمی است، یکی از ارزش‌هایی که به عنوان فرهنگ در جامعه معاصر ایران نقش ارزنده‌ای ایفا نموده، ارزش ایثار است که از ذخایر غنی فرهنگ جامعه ایرانی به شمار می‌آید و سرچشمه گرفته از تعالیم اسلام است (سوادکوه، ۲۵) همچنین در اسلام به اهمیت و جایگاه تشکیل نظم اجتماعی بر مبنای ارزش‌های آن تاکید شده است (یوسف‌زاده، ۱۸). نظم اجتماعی در دو جامعه سنتی و مدرن، به گونه‌های متفاوت صورت می‌گیرد. بنابراین ارزش‌های فرهنگی در هر کدام از دو نظم جایگاه متفاوتی خواهد داشت. لیکن در هیچ تحقیقی به این موضوع نپرداخته‌اند هرچند به بحث از کارکردهای ایثار در جامعه بر مبنای مفاهیم قرآنی توجه شده است (ملکی و حاتمی، ۷۹؛ شمشیری، ۲۰؛ صفری، ۱۰۵).

در توضیح و تبیین وضعیت نظم اجتماعی، چلی دو جامعه سنتی و مدرن را از یکدیگر تفکیک کرده و برای هر کدام از آنها دستگاه نظم اجتماعی و عناصر سازنده و تعاملی میان آنها را تبیین و توضیح داده است. بر مبنای تبیین و توضیح چلی، ارزش‌ها و هنجارها در هر دو جامعه نقشی را ایفا می‌کند؛ از جمله این ارزش‌ها و هنجارها «ایثار» است که مفهوم آن بررسی خواهد شد.

۳. مفهوم ایثار

ایثار از نظر لغوی و کاربرد قرآنی معانی متعددی دارد از جمله:

۳-۱. معنای لغوی

واژه اِثَار بر وزن اِفعال از ریشه «اثر» (فراهیدی، ۲۳۶/۸) به معنای «مقدم داشتن دیگری بر خود»، «برگزیدن» و «برتری دادن» است (ابن منظور، ۷/۴، طریحی، ۱۹۹/۳ و ابن اثیر، ۲۲/۱). «قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ آثَرَکَ اللّٰهُ عَلَیْنَا» ای فضّلک (حیدری، ۱۷/۱).

راغب با تمرکز بر آیات ۹ حشر، ۹۱ یوسف و ۳۸ نازعات به ترتیب بر معانی مقدم داشتن حوائج دیگران بر خود، انتخاب بندگان شایسته خدا و برگزیدن دنیا بر آخرت اشاره کرده است (راغب اصفهانی، ۶۲/۱) در تمامی این سه معنا مفهوم افضلیت نهفته است.

طریحی نیز با بیان دو معنای مقدم داشتن و برتری دادن با استناد به آیات ۹ حشر و ۱۶ اعلی معنای افضلیت را برگزیده است (طریحی، ۱۹/۳).

برخی از محققان اصل در معنای این ماده را «نشانه» یا علامتی که بر چیزی دلالت دارد دانسته‌اند و معنای اصلی اِثَار را انتخاب همراه با اثر بیان کرده‌اند که با معنای اصلی ماده مرتبط است (قطبی و دیگران، ۱۴۹).

طبق بررسی لغوی انجام شده در کتب لغت و تحقیقات مرتبط با آن مفهوم افضلیت (برتری دادن) وجه مشترک معنایی هر کدام از لغت‌شناسان درباره واژه اِثَار است.

۳-۲. مفهوم اِثَار در آیات قرآن

واژه‌ای با ساختار «اِثَار» در قرآن کریم بکار نرفته است، اما از آنجا که این واژه به باب افعال رفته است و مشتقات هم‌معنا با این واژه در مفاهیمی چون برتری دادن، ترجیح دادن و انتخاب کردن ۵ مرتبه در آیات ۹ حشر^۱، ۷۲ طه^۲، ۱۶ اعلی^۳، ۳۸ نازعات^۴ و ۹۱ یوسف^۵ به کار رفته است و ازگان به کار رفته در این ۵ مرتبه از نگاه ۲۷ مفسر و مترجم قرآن کریم مورد مذاقه قرار گرفته

۱. وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ

۲. لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلَىٰ مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ

۳. بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

۴. وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

۵. آثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا

است تا مشخص شود کدام معنا بیشترین کاربرد را بین مفسران و مترجمان داشته است و به دلیل پرکاربرد بودن آن معنا، به عنوان معنای مختار پژوهش بر آن تمرکز خواهد شد.

در این بخش در دو حوزه مفسران و مترجمان، معنای لغوی (مترجمان) و معنای مفهومی (مفسران) واژه ایثار دسته‌بندی شده و بسامد هرکدام از معانی به‌دست آمده محاسبه و طبق فراوانی کاربرد، اولویت‌بندی شده است. طبق یافته‌ها ترتیب فراوانی معانی واژه ایثار در نگاه مفسران و مترجمان قرآن کریم در ۸ معنا عبارت است از:

۱. برتری دادن

۲. برگزیدن

۳. ترجیح دادن

۴. انتخاب کردن

۵. مقدم داشتن

۶. اختیار کردن

۷. از خودگذشتن

۸. مشغول دنیا بودن

مفسران واژه «آثر» در آیه ۹۱ سوره یوسف را در سه معنا بکار برده‌اند؛ ابن عطیه اندلسی، ابن کثیر، ابن عاشور، ثعالبی، شوکانی، فخررازی و مغنیه معنای «برتری دادن»، سیدقطب معنای «برگزیدن» و علامه طباطبایی، طبرسی و فیض کاشانی معنای «اختیار کردن» را بیان کرده‌اند. همچنین مترجمان قرآن کریم نیز برای این واژه سه معنا را بیان کرده‌اند: ارفع، انصاریان، آیتی، خرمشاهی، طاهری، فولادوند، کاویانپور، گرمارودی و مشکینی معنای «برتری دادن»، قمشه‌ای، مصباح‌زاده، معزی و یاسری معنای «برگزیدن» و مکارم معنای «مقدم داشتن» را بیان کرده است.

کلمه «نؤثرک» در آیه ۷۲ سوره طه بین مفسران و مترجمان تنوع معنایی مختلفی پیدا کرده است. در میان مفسران ابن عطیه، ابن عاشور و ثعالبی معنای «برتری دادن» را برگزیده‌اند. سید قطب معنای «برگزیدن» را بیان کرده و طبرسی «مقدم داشتن» را عنوان

نموده و ابن کثیر، شوکانی، علامه طباطبایی، طنطاوی، فیض کاشانی و مغنیه معنای «اختیار کردن» را بیان کرده‌اند. مترجمان قرآن کریم نیز با تنوع معنایی به این واژه نگاه کردند؛ خرمشاهی، گرمارودی و معزی معنای «برتری دادن» را عنوان نموده‌اند. انصاریان، آیتی، فولادوند، کاویانپور و مشکینی معنای «ترجیح دادن»، ارفع، طاهری، قمشه‌ای و مکارم معنای «مقدم داشتن» و مصباح‌زاده و طاهری معنای «اختیار کردن» را عنوان کرده‌اند.

در آیه ۹ سوره حشر واژه «یوثرون» به کار رفته است. در جمع مفسران ابن عاشور و ثعالبی معنای «برتری دادن»، سید قطب معنای «ترجیح دادن»، ابن کثیر، شوکانی، طبرسی، طنطاوی و فیض کاشانی معنای «مقدم داشتن» و فخر رازی و مغنیه معنای «از خود گذشتن» را بیان کرده‌اند. مترجمان این واژه نیز سه معنا را بیان کرده‌اند: خرمشاهی، گرمارودی، مصباح‌زاده و معزی معنای «برگزیدن»، انصاریان و آیتی معنای «ترجیح دادن»، ارفع، طاهری، فولادوند، قمشه‌ای، کاویانپور، مشکینی و مکارم معنای «مقدم داشتن».

واژه «آثر» در آیه ۱۶ سوره اعلی در نگاه مفسران و مترجمان به معانی متعددی بکار رفته است. مفسران معانی: ثعالبی «برتری دادن»، ابن عاشور و شوکانی «برگزیدن»، ابن عطیه «ترجیح دادن»، سید قطب، علامه طباطبایی و طبرسی «انتخاب کردن» و ابن کثیر و طنطاوی «مقدم داشتن» را برگزیده‌اند. مترجمان نیز به تفکیک معانی زیر را بیان کرده‌اند: «برگزیدن» (آیتی، خرمشاهی، فولادوند، قمشه‌ای، گرمارودی و معزی)، «ترجیح دادن» (انصاریان، طاهری، کاویانپور و مشکینی)، «مقدم داشتن» (ارفع و مکارم)، «اختیار کردن» (مصباح‌زاده).

«تؤثرون» در آیه ۳۸ سوره نازعات بیان شده است. طبرسی معنای «برتری دادن»، سید قطب، ابن عاشور، ثعالبی، علامه طباطبایی و طریحی معنای «برگزیدن» و ابن کثیر، شوکانی، طنطاوی معنای «مقدم داشتن» و فیض کاشانی معنای «مشغول دنیا بودن» را برای این واژه بیان کرده‌اند. مترجمان قرآن کریم برای این واژه معانی ذیل را بیان کرده‌اند: خرمشاهی، طاهری، فولادوند، قمشه‌ای، گرمارودی، مصباح‌زاده و معزی معنای «برگزیدن»، انصاریان، آیتی، کاویانپور و مشکینی معنای «ترجیح دادن»، ارفع و مکارم معنای «مقدم داشتن» و یاسری معنای «اختیار کردن».

جدول تنوع معنایی ایثار

۳۸	۱۶	۹	۷۲	۹۱		۳۸	۱۶	۹	۷۲	۹۱	۱. برتری دادن	
											۲. برگزیدن	
مترجمان					مفسران					۳. ترجیح دادن		
										۴. انتخاب کردن		
										۵. مقدم داشتن		
										۶. اختیار کردن		
										۷. ازخودگذشتن		
										۸. مشغول دنیا بودن		
۵	۵	۵	۵	۱	ارفع	-	۳	-	۱	۱	ابن عطیه اندلسی	
۳	۳	۳	۳	۱	انصاریان	۲	۴	۳	۲	۲	سید قطب	
۳	۲	۳	۳	۱	آیتی	۵	۵	۵	۶	۱	ابن کثیر	
۲	۲	۲	۲	۱	خرمشاهی	۲	۲	۲	۱	۱	ابن عاشور	
۲	۳	۵	۵	۱	طاهری	۲	۱	۲	۱	۱	ثعالبی	
۲	۲	۵	۳	۱	فولادوند	۵	۲	۵	۶	۱	شوکانی	
۲	۲	۵	۵	۲	قمشه ای	۲	۴		۶	۶	علامه طباطبایی	
۳	۳	۵	۳	۱	کاویانپور	۱	۴	۵	۵	۶	طبرسی	
۲	۲	۲	۲	۱	گرمارودی	۲	-	-	-	-	طریحی	
۳	۳	۵	۳	۱	مشکینی	۵	۵	۵	۶	۶	طنطاوی	
۲	۶	۲	۶	۲	مصباح زاده	-	-	۷	-	۱	فخر رازی	
۲	۲	۲	۲	۲	معزی	۸	-	۵	۶	۶	فیض کاشانی	
۵	۵	۵	۵	۵	مکارم	-	-	۷	۶	۱	مغنیه	
۶	۲	۵	۶	۲	یاسری							

از میان ۸ معنای مطرح شده، ۶ معنای نخست حول مفهوم «افضلیت» یا همان «برتری دادن» می‌چرخد و هم خانواده با این مفهوم است. معنای هفتم یا «از خودگذشتن» نیز وجه ممیزه و روح این برتری دادن است؛ به عبارتی هر برتری دادنی ایثار نیست بلکه آنجا ایثار (برتری دادن) رقم می‌خورد که از خودگذشتگی اتفاق بیافتد.

همچنین از الزامات کاربرد واژه ایثار آن است که بین دو یا چند گزینه یا حالت مختلف که امکان جمع آنها با هم نیست یکی را انتخاب کنیم (ابن عاشور، ۸۲/۳۰) و این همان ترجیح داد و برتری دادن است؛ چراکه افضلیت، زمانی مفهوم می‌یابد که دوئیت یا بیشتر در میان باشد از این رو مفهوم از خودگذشتگی نیز نوعی برتری دادن است و انسان دیگران را در مسئله‌ای بر خود برتری و ترجیح می‌دهد (مغنیه، ۲۹۰/۷).

معنای هشتم «مشغول دنیا بودن» در ظاهر ارتباطی با ساختار ۷ معنای دیگر ندارد اما با توجه به ساختار آیه و ورود «بل» بر سر «تؤثرون» این معنا نیز در قالب ۷ معنای دیگر قابل پذیرش است که در بخش مراتب ایثار مبسوط به آن پرداخته شده است.

طبق بررسی انجام شده در آیات فوق الذکر مفسران هر ۸ معنای احصا شده را مورد استفاده قرار داده‌اند اما مترجمان دو معنای «از خود گذشتن» و «مشغول دنیا بودن» را اصلاً بکار نبرده‌اند و تنها از شش معنایی که مفهوم افضلیت را بیان کرده‌اند استفاده کرده‌اند که همگی هم خانواده با مفهوم افضلیت هستند.

۴. ابعاد ایثار در قرآن

ایثار به عنوان یکی از ویژگی‌های بشری دارای ابعاد و سطوح مختلف است. این خصیصه ممتاز از دیرباز توجه اندیشمندان مختلف در حوزه‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و علوم دینی را به خود جلب کرده و به واکاوی آن واداشته است. به هر روی این امر فراتر از آن است که بتوان به صورت تک بعدی به آن پرداخت اگر به دنبال طبقه‌بندی جامعی در این زمینه باشیم می‌توان آن را از منظر قرآن در دو بعد فردی و اجتماعی بررسی نمود.

۱. فردی: بعد فردی به عنوان والاترین فضیلت اخلاقی است و قرآن کریم به این مهم

فراوان پرداخته است؛ یکی از این موارد آیه ۲۰۷ سوره مبارکه بقره: «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِى نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ» است که تمامی مفسران شیعه و اکثر مفسران اهل سنت معتقدند که شأن نزول این آیه اقدام امیرالمؤمنین علی (ع) در لیلۃ المبیت است (طبرسی، ۵۳۵/۲).

۲. اجتماعی: بعد اجتماعی در کسوت ایثار جمعی، یکی دیگر از ابعاد این فضیلت اخلاقی است که با تجلی جمعی در جامعه سبب ارتقا خواهد شد. نیازمندی و احتیاج به چیزی، خود یکی از محرکه‌های تجلی ایثار اجتماعی است. در واقع بخشش تمامی مال به دیگری در عین نیاز به آن، مصداق کامل از خود گذشتگی در بعد اجتماعی است، همچنان که در قرآن کریم بیان شده: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ» (الحشر، ۹).

ایثار یکی از مکانیزم‌های دفاعی خود برای تن ندادن به خواسته‌های نهاد است که علاوه بر مفید بودن برای شخص، به جامعه نیز نفع می‌رساند (فیس، ۹۳). ایثار محبت می‌آفریند و محبت و همدلی مایه وحدت و وفاق است. به علاوه زمینه‌های تمرکز ثروت و سرمایه داری غیرمولد را می‌کاهد و فقر را کاهش می‌دهد. به بیان دیگر، ایثار بهترین بسترهای روحی و عاطفی، همدلی، همدردی را برای اقامه عدل و محو ظلم اجتماعی فراهم می‌آورد (خاموشی، ۵۲) که همه اینها توأمان دارای ابعاد فردی و اجتماعی است.

۵. نمودهای عینی ایثار در قرآن

ایثار گاهی به عنوان یک ملکه و حالت روحی مورد لحاظ قرار می‌گیرد که در این صورت می‌توان ایثار را علت برخی از اعمال نیک انسان دانست و گاهی به عنوان معلول و جلوه آن صفت روحی (تهرانی، ۷۳-۷۴). ایثار فقط در محدوده بخشش مالی نیست، بلکه به اقتضای اطلاقی می‌توان آن را شامل امور مالی و غیرمالی دانست (غزالی، ۴۳/۱۰) (الحشر، ۹-۱۰) اعم از گذشتن از جان، مال، مقام، شخصیت و مانند آن در راه خدا. چنان که در سنت و سیره عملی اهل بیت (ع) ایثار و مقدم داشتن دیگران در دعا و پرسش وارد

شده است (محمدی، ۷۴-۷۶) (عزیزالهی، ۱۱۹-۱۲۱).

نمودهای ایثار در فرهنگ اسلامی در سه مولفه کلی اقتصادی، نظامی و اخلاقی - عرفانی قابل پیجویی است.

۵-۱. ایثار اخلاقی - عرفانی

ایثار در مرتبه بالاتر از مواسات و دگردوستی مسلمانان نسبت به یکدیگر قرار دارد و از جایگاهی بالاتر از ملکه عدالت برخوردار است؛ زیرا شخص عادل از آن جهت که از نظر اخلاق فردی عادل است، در این حد از کمال انسانی قرار دارد که به حق دیگران تجاوز نمی‌کند، مال کسی را نمی‌برد، متعرض ناموس کسی نمی‌شود، اما آن که جواد است و ایثار می‌کند، نه فقط مال کسی را نمی‌برد، بلکه از مال خود و دسترنج خود به دیگران بخشش می‌کند؛ نه تنها در صف، نوبت کسی را نمی‌گیرد، نوبت خود را هم احیاناً به دیگران می‌دهد؛ نه تنها بر کسی جراحی وارد نمی‌آورد، بلکه به سر وقت بیماران و مجروحین می‌رود، دارویی به کامشان می‌ریزد، مرهمی بر جراحتشان می‌گذارد؛ نه تنها خون کسی را نمی‌ریزد، بلکه حاضر است خون خود را فدای خیر جامعه کند. پس از نظر ملکات و صفات اخلاقی شخص جواد (ایثارگر) از فرد عادل بالاتر است (مطهری، ۷).

با توجه به این تبیین این نتیجه حاصل می‌شود که ایثار در نمود اخلاقی - عرفانی روح و مادر دیگر نمودهای ایثار همچون ایثار اقتصادی و نظامی نیز هست؛ چرا که در آن نمونها نیز وجه اخلاقی - عرفانی بر ایثار مترتب می‌شود.

۵-۲. ایثار اقتصادی

بارزترین نمود ایثار اقتصادی، گذشت از مال و دارایی در راه خدا یا همان انفاق است. انفاق در معنای اصطلاحی به معنای خارج شدن شی از ملک مالک به ملک دیگری (طوسی، ۵۸/۱) و یا خرج کردن مالی از دارایی فردی برای اهداف نیک است (موسوی

سبزواری، ۱۳۸/۳). طبق آیات قرآن کریم انفاق دارای گسترده وسیعی است از جمله:

۱. انفاق از آنچه خدا روزی کرده است (البقره، ۲۵۴).
 ۲. انفاق از خیر (البقره، ۲۱).
 ۳. انفاق از آنچه مورد علاقه انسان است (آل عمران، ۹۲).
 ۴. انفاق از هر چیزی (سبا، ۳۹).
 ۵. انفاق از آنچه خداوند به انسان بخشیده (الطلاق، ۷؛ جابریانی، ۳۲).
- قرآن کریم علاوه بر انفاق، به اقسام مختلفی از ایثار اقتصادی اشاره دارد که از جمله آنها می‌توان به ۷ نمود زیر اشاره کرد:

۱. صدقه (التوبه، ۶۰)
۲. زکات (المومنون، ۴)
۳. احسان (البقره، ۱۷۷)
۴. قرض الحسنه (الحديد، ۱۱)
۵. اطعام (یس، ۴۷)
۶. اعطا (الانسان، ۵-۱۰)
۷. ایثار - به حق خویشاوند، مسکین، ابن سبیل (الروم، ۳۸)

۵-۳. ایثار نظامی

«شهید» و «شهادت» از ریشه «ش-ه-د» و در لغت به معنای «مقتول در راه خدا» (ابن منظور، ۲۴۲/۶) است. لکن باید توجه داشت که «شهید» به معنای «مقتول در راه خدا» در قرآن کریم به‌کار رفته و برای اشاره به آن از عبارت «قتل فی سبیل الله» استفاده شده است (قرشی، ۷۶) و همین امر خود دال بر در هم آمیختگی مفهوم جهاد و شهادت است. وجود آیات فراوانی که در آنها از جهاد در راه خدا و بذل مال و جان سخن رفته را می‌توان به عنوان نمونه‌هایی از تاکید کلام الله مجید بر ایثار و از خودگذشتگی در کسوت

نظامی، جهت پیشرفت و تحقق دین الهی دانست. در همین راستا، ماده «جاهد» و اقسام آن به اشکال مختلف در ۲۸ مورد از آیات قرآن کریم مورد استفاده قرار گرفته است. در بسیاری از این موارد هم‌نشینی ایثار نفس و مال، مفهوم از خودگذشتگی را بیشتر نمایان می‌کند. این آیات عبارتند از:

۱. النساء، ۹۵

۲. التوبه، ۲۰ و ۴۱ و ۴۴ و ۸۸

۳. الانفال، ۷۲

۴. الحجرات، ۱۵

۵. الصف، ۱۱

۶. مراتب ایثار

از آنجایی که نفس بشر دارای مراتب مختلف است، تبلور فضایل اخلاقی در هر یک از این مراتب خود مستلزم تعریفی جدید از فضیلتی واحد است. ایثار نیز به عنوان بستری جهت رشد و نمو سایر سجایای اخلاقی از این قاعده مستثنی نیست. بر این اساس، ایثار دارای سه مرتبه است:

۱. نخستین درجه مقدم داشتن مردم بر خود در مواردی است که بذل آن به دیگری شرعاً حرام نباشد و راه را بر فرد قطع نکند و وقت را تباه نکند.
۲. درجه دوم مقدم داشتن رضای حق تعالی بر رضای غیر اوست.
۳. بالاترین درجه ایثار آن است که ایثار حق تعالی را ایثار کند این به آن معناست که شخص از ایثار خویش بیرون رود و مقدم داشتن دیگران بر خود را ایثار خداوند بداند (انصاری، ۱۲۷-۱۲۹).

۷. کارکردهای ایثار

مفهوم ایثار دو سو دارد؛ ایثارکننده و ایثار شونده؛ لذا مواجهه با هر کدام از سویه‌ها

کارکرد خاص خود را دارد. به دلیل همین قطبی بودن واژه این کلمه در قرآن کریم به معنای لغوی به کار رفته است؛ از این رو هم مقدم داشتن مثبت و هم مقدم داشتن منفی و هر دو مورد انتخاب حَسَن و قبیح از آن استفاده می‌شود (عزیزالهی، ۱۱۹). البته دو قطبی بیان شده برای این مفهوم در دو بعد حسن و قبیح دایر مدار بین سویه ایثار شونده است؛ چرا که او در پذیرش یا رد ایثار حق انتخاب دارد.

در آیه ۹۱ سوره یوسف، این مفهوم برای ایثارکننده کارکرد ارتقای جایگاه، منزلت و شأن دارد و برای ایثار شونده کارکرد اعتراف به خطا و ابراز پشیمانی از آن دارد؛ چراکه کلمه اثرک از ایثار است که به معنای برتری دادن و برگزیدن است... و معنای آیه واضح است که برادران یوسف اعتراف به خطاکاری خود نموده و نیز اعتراف می‌کنند که خداوند او (یوسف) را بر ایشان برتری بخشیده است. کلمه «تثریب» هم که در آیه ۹۲ یوسف بیان شده به معنای توبیخ و مبالغه در ملامت و شمردن یک یک گناهان است و اگر ملامت نکردن را مقید به امروز کرده و فرموده امروزه تثریبی بر شما نیست برای این بوده که عظمت گذشت و اغماض خود را از انتقام برساند (موسوی، ۳۲۴/۱۱) که گویای همان علو درجه و مقام ایثارکننده یعنی یوسف است، همچنین از تضارت بین دو سویه ایثار، وجهی تربیتی ساطع می‌شود؛ چرا که از جمع بین منزلت ایثار کننده و اعتراف به خطای ایثار شونده ابراز پشیمانی و ملامت که مقدمه اصلاح روند خطای پیشین بوده ساطع می‌شود همچنان که برای برادران یوسف نیز رقم خورد. «ان کنا لخاطئين» بر آن است که آنها از کرده خود پشیمان بودند و حاضر به انجام امثال آن اعمال نبودند. «قال لا تثریب علیکم الیوم» یوسف گفت: امروز دیگر بر شما ملامت و توبیخی در کارهای گذشته‌ای که انجام دادید نیست (نوری همدانی، ۲۹۰/۱۲).

در مواجهه ساحران و فرعون (طه، ۷۲) نیز دو سویه ایثار مشخص است، اما با این تفاوت نسبت به آیه ۹۱ سوره یوسف که اینجا آیه بر سیاق نفی آمده است (لن نؤثرک) چون آیه بر سبیل نفی است طبق منطوق آیه فرعون ایثار کننده نیست بلکه مفهوم آیه

موسی را ایثار کننده می‌داند و ایثار شونده، ساحران هستند. ساحران به فرعون گفتند تو را بر ادله‌ای که بر صدق موسی دلالت دارند ترجیح نمی‌دهیم. با این بیان ساحران از منزلت فرعون کاسته و بر شأن و جایگاه موسی به عنوان ایثار کننده، افزوده شده است. در ادامه ساحران بیان می‌کنند که هر کاری از دست برمی آید بکن (ای فرعون) یا هر حکمی که می‌خواهی صادر کن در هر صورت ما از ایمان خود دست برنمی‌داریم ما به خدای خویش ایمان آوردیم. از بیان ساحران این نتیجه حاصل می‌شود که ایشان از مسیر اشتباه و تباهی پیشین ملول و شرمسار هستند و مسیری صحیح و رو به رشد را برای آینده خود انتخاب نموده‌اند که همان ایمان به خداوند متعال است و این ایمان تا حدی قوی و حقیقی است که حاضر هستند در راه آن جان خود را هم فدا کنند.

واژه «یُؤْثِرُونَ» در آیه ۹ حشر بین دو گروه انصار مدینه (ایثار کنندگان) و مهاجران مکه (ایثار شونده‌گان) است. کارکرد این ایثار برای ایثار کنندگان دوری از بخل و حرص نفس و در نهایت رستگاری است «وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (الحشر، ۹) و به تأکید آیه بعد (الحشر، ۱۰) ایشان سبقت گیرندگان در ایمان نسبت به دیگر مومنان هستند که تأکید بر همان مفهوم ارتقاء جایگاه و منزلت ایشان است. ایثارشونده‌گان نیز از فواید این ایثار متنعم شده و درخواست دوری از حسد و کینه - که از صفات رذیله و به نوعی خطاکاری است - نسبت به مومنان را دارند.

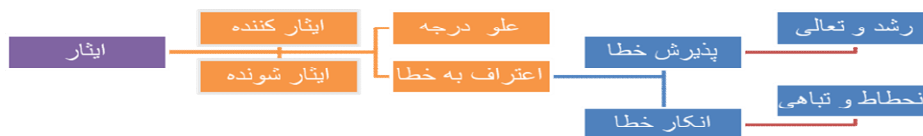
توضیح آیه «بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» (الاعلی، ۱۶) اینکه «بل» وقتی بر جمله وارد شود از ادات استثناف بوده و مفید معنای «اضراب» است. اضراب بر دو گونه است؛ «ابطالی» که اقتضای نفی حکم قبل از «بل» را داشته و بر غیر واقعی بودن آن حکم و کذب مدعی آن دلالت دارد و «انتقالی» که این نوع از اضراب اقتضای انتقال از غرض قبل از بل به غرض دیگری را داشته که بعد از بل می‌آید و حکمی که قبل از بل بیان شده همچنان به حال خود باقی است «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى وَ ذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» در این آیه بل برای انتقال از غرضی به غرض دیگر آمده است؛ چرا که قبل

بل سخن از نیکوکاران است ولی بعد از آن از دنیاپرستان سخن به میان آمده است (حسن، عباس، ۲۴۵/۴). توضیح کارکرد ایثار در این آیه اینکه «بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا» یعنی «لَا تَفْعَلُونَ مَا امَرْتُمْ بِهِ سَابِقًا» (زحیلی، ۱۹۸) با توجه به این مفهوم، معنای نفی در بل تَوَثِّرُونَ نهفته است که انسان آنچه به آن امر شده و همگی بر سبیل رشد و منزلت او بوده را نمی‌پذیرد، اما در مقابل، زندگی دنیا که پست و دون مایه است را انتخاب می‌کند. همچنین اضراب از خبر «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» است (خطیب، ۱۵۳۵/۱۶) و دوسویه ایثار در اینجا عبات است از: آخرت پرستان (ایثارکنندگان) که با این انتخاب به علو مقام و درجه می‌رسند و دنیاپرستان (ایثارشوندگان) که با برگزیدن این طریق جز نقصان و کاستی نسبی ندارند.

آیه ۳۸ سوره النازعات به نوعی نتیجه انتخاب ایثار شونده‌گان که در آیه ۱۶ الاعلی بیان شده است را تفسیر نموده به این مفهوم که همیشه ایثار برای ایثار شونده‌گان نتیجه مثبت ندارد. «فَأَمَّا مَنْ طَغَىٰ وَآثَرَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَىٰ» (النازعات) آثر الحیاة الدنیا يقول: و آثر متاع الدنیا علی کرامة الآخرة (طبری، ۳۱/۳۰). ایثارشونده‌گان بیان شده در آیه ۱۶ الاعلی اگر از دو مسیر دنیا و آخرت، به سمت دنیا حرکت کنند، دلیل آن طغیان نفس ایشان است و نتیجه این طغیان چیزی جز دوزخ نمی‌باشد.

در دسته‌بندی آیات فوق این نتیجه حاصل می‌شود که ایثار همیشه در دو سو کارکرد دارد؛ الف) ایثارکننده؛ در این سو همیشه بحث ارتقاء جایگاه و منزلت ایثار کننده در آیات مطرح است.

ب) ایثارشونده؛ این سو از مفهوم ایثار بسته به اختیار بشر در گزینش یا رد ایثار متغیر خواهد بود. در صورتی که ایثار شونده ظرفیت پذیرش ایثار را داشته باشد؛ به خطای خود اعتراف و در مسیر رشد و تعالی قرار می‌گیرد، اما اگر ظرفیت پذیرش ایثار را نداشته و دست رد به آن بزند همچنان در مسیر انحراف حرکت کرده و روزه‌روز از راه تعالی دور می‌شود. به نوعی ایثار درباره ایثار شونده‌گان دو پهلوی است هم هدایتگر است و هم گمراه کننده و این نتیجه هدایتگری یا گمراه شدن بسته به اختیار و ظرفیت پذیرش حق و باطل ایثار شونده است.

نتیجه این بخش آنکه ایثار در دو بعد فردی و اجتماعی ثمرات و آثار مختلفی دارد که این ثمرات و آثار در جنبه‌های اخلاقی - عرفانی، اقتصادی و نظامی نمود پیدا خواهد کرد هر کدام از این نمودها دارای مراتبی می‌تواند شود که این مراتب در سه بخش خلق به خود، خدا به غیر خدا، خدا به خلق قابل دسته بندی است که هر کدام از آنها در دو دسته علو درجه و تقلیل درجه کارکرد دارند. در این مرحله مسئله انتخاب و اختیار ایثارشونده مطرح می‌شود که در صورت پذیرش به رشد و تعالی می‌رسد و در صورت انکار خطا به تباهی و انحطاط کشیده می‌شود.

ابعاد	نمود	مراتب	کارکرد	
فردی	اخلاقی - عرفانی	ترجیح خلق به خود	علو	تقلیل
اجتماعی	اقتصادی	ترجیح خدا به غیر خدا	پذیرش	انکار
	نظامی	ایثار ایثار خدا	تعالی	انحطاط

۸. نظم اجتماعی از منظر چلبی

مساله نظم اجتماعی، به نوعی کانونی‌ترین مساله نظریه پردازی اجتماعی در جهان امروز است. نوع تلقی از آن، بیانگر نوع دیدگاه و تلقی یک نظریه پرداز از نظم اجتماعی یا جامعه مدنظر اوست. به بیانی دیگر، نظریه پردازی پیرامون جهان اجتماعی، با تمرکز بر مساله نظم اجتماعی آغاز شده و در سنت اندیشه غربی از هابز تا کنون، پاسخ‌های متفاوتی را در پی داشته است (قائم‌نیک، ۲۵) و جامعه شناسی به عنوان یک علم که به بررسی حیات اجتماعی می‌پردازد، بنابر یکی از تقسیم‌بندی‌ها، علم جامعه‌شناسی در حوزه نظم و

تضاد دسته‌بندی می‌شود (ثلاثی، ۱۰۰). این دسته‌بندی از آن جهت است که عده‌ای بر حفظ نظم اجتماعی و پویایی آن تاکید داشته و گروهی نیز به ایجاد تضاد و تغییرات مبادرت می‌ورزیدند. در این دسته‌بندی نظریه پردازانی نظیر کنت^۱، دورکیم^۲، پارسونز^۳ در حوزه نظم اجتماعی قرار گرفته و نظریه پردازانی نظیر مارکس^۴، دارنورف^۵ و... در حوزه جامعه‌شناسی تضاد قرار می‌گیرند. در میان اندیشمندان حوزه نظم اجتماعی سوال اساسی این است که چگونه نظم اجتماعی تداوم یابد و جنگ همه علیه همه در نگیرد؟ چگونه با همه کمیایی، نفاق، تضاد و... نظم اجتماعی حداقل به طور نسبی پایدار باقی می‌ماند؟ (چلبی، ۱۱).

معنی لغوی نظم نسبتاً صریح و روشن و در لغت به معنی آرایش، ترتیب و توالی است. اما در اصطلاح مفهومی گنگ و از جنبه‌های گوناگون مورد تحلیل قرار گرفته است. در تجمیع نظرات و تعاریفی که از نظم اجتماعی ارائه شده می‌توان گفت: «نظم اجتماعی به عنوان آرایش حداقل چهار مجموعه شبکه دار شامل: آرمان‌های مشترک (با زیرمجموعه ارزش‌شناسی، وجودشناسی، تکلیف‌شناسی، زیباشناسی)؛ هنجارهای مشترک (با زیرمجموعه هنجارهای اخلاقی، هنجارهای اجتماعی، هنجارهای قانونی، هنجارهای رویه‌ای)؛ تعاملی مشترک (روابط گفتگومانی، روابط اجتماعی، روابط سیاسی، روابط مبادله‌ای) و مواضع اجتماعی مشترک (ذهنیت موضعی، نقش اجتماعی، رتبه اجتماعی، سرمایه اجتماعی) است» (چلبی، ۳۵). وجود عبارت حداقل در این تعریف نشان می‌دهد که در هر نظم اجتماعی ممکن است به جای یک مجموعه هنجاری مشترک یا مجموعه آرمانی مشترک، دو یا چند خوشه هنجاری و آرمانی وجود داشته باشد.

در میان نظریه‌پردازان حوزه نظم اجتماعی، تالکوت پارسونز نقش موثری خصوصاً در مکتب کارکردگرایی ساختاری^۶ با بیان نظم اجتماعی و کارکردهای آن در ساختار جامعه داشته است. در میان اندیشمندان ایرانی نیز، در دوره‌ای بحث از نظم اجتماعی

1. Auguste Comte(1798-1857)
2. David Emile Durkheim(1858-1917)
3. Talcott Parsons(1902-1979)
4. Karl Heinrich Marx(1818-1883)
5. Ralf Gustav Dahrendorf(1929-2009)
6. Structural functionalism

اهمیت یافت و بسیاری پیرو مکتب نظم اجتماعی و گاهی تولید کنند مبانی نظری در این خصوص (براساس ویژگی‌های جامعه‌ی ایرانی) بوده‌اند، که چلبی یکی از این افراد است.^۱

او نظم اجتماعی را در دو جامعه‌ی مدرن و سنتی با توجه به چهار مجموعه شبکه دار در پیش گفته شده، مورد بررسی قرار داده و برای هر کدام کارکردهایی را در نظر گرفته است. از نظر چلبی یکی از ویژگی‌های جامعه سنتی در مجموعه تعاملی مشترک است. در این مجموعه تعاملی در چهار خرده نظام اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی روابط تعریف می‌شود. در خرده نظام اقتصادی روابط به صورت مبادله‌ای است و در این روابط روابط گرم نامتقارن حاکم هستند. به عبارتی از نظر چلبی در جامعه سنتی روابط اقتصادی یا مبادله‌ای عمدتاً نامتقارن گرم هستند یعنی در مبادلات اقتصادی، اجتماعی انتظار می‌رود که کسانی که دارای ذخایر ارزشمند بیشتر هستند، خواه این ذخایر خصایل شخصی باشد یا امکانات فردی، در رفتارهای اجتماعی به دیگران توجه بیشتری داشته باشد و دگرخواهی در آن دیده شود (چلبی، ۳۹). این روابط نامتقارن هستند به آن دلیل که فرد ارتباط گیرنده به دنبال تأمین هدف خود نیست و منفعتی از آن به دست نمی‌آورد و میزان سود و منفعتی که نصیب ارتباط گیرنده می‌شود کمتر از فرد ارتباط گیرنده است. گرم است به این دلیل که فرد از خود می‌گذرد و دگرخواهی در آن اولویت می‌یابد.

دگرخواهی یا نوع دوستی رفتاری است که دیگری را در وضعیت‌های گوناگون نسبت به خود در اولویت قرار دهید و این نوع از رفتار شکل ایده‌آل و تام است که توأم با عاطفه، پویایی، نوع دوستی، همدردی و بعلاوه ماندگاری است (گلچین، حسینی، امامعلی زاده و عناصری، ۸۶). در سطح خرد، نمونه و مصادیق این نوع دگرخواهی را می‌توان در خانواده و در میان اعضای آن تبیین کرد. در سطح میانه نیز، وقوع مسائلی همچون زلزله یا حوادث طبیعی و اجتماعی که در آن گروهی دچار حادثه‌ای می‌شوند و عده‌ای حاضر هستند با

۱. علاقه‌مندان به این بحث، به کتاب جامعه‌شناسی نظم (تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی) نوشته مسعود چلبی، انتشارات نی مراجعه نمایند.

گذشتن از مال و جان خود به بازگشتن آنها به روال عادی و زندگی کمک می‌کنند. عبارت دگر خواهی در متون دینی با عنوان ایثار شناخته می‌شود. مفهومی که در آیات قرآن به آن اشاره و از جنبه‌های گوناگون مورد تحلیل قرار گرفته است. در نتیجه در نگاه چلبی، روابط در شبکه مبادله‌ای، همراه با از خودگذشتی و ایثار است و مصداق ایثار در زندگی افراد با وضوح بیشتری نمایان می‌شود.

چلبی همچنین جامعه مدرن را برپایه‌ی چهار شبکه گفته شده مورد تحلیل قرار می‌دهد و نشان می‌دهد که در شبکه تعاملی جامعه مدرن روابط به صورت مبادله متقارن تعمیم یافته است (چلبی، ۴۶). در وضعیت متقارن یعنی فرد در برقراری روابط به دنبال کسب منفعت خود نیز هست و انتخاب کار یا موضوع منفعت متناسب و یکسان (متقارن) به هر دو فرد در رابطه تعلق می‌گیرد. در دوران مدرن چهار وسیله ارتباطی پول، قدرت، معرفت و تعهد است که همه به نوعی دارای ارزش یکسان دارند و توزیع آن‌ها در مواضع مختلف اجتماعی متمرکز و همگون نیست (همانجا). با نگاهی به این شرایط، دیگر روابط با نوع دوستی همراه نیست بلکه دگر خواهی با خودخواهی و منفعت طلبی جابه‌جا می‌شود. در حقیقت در جامعه حاضر ایثار در این جایگاه از روابط تعاملی قرار نمی‌گیرد، اما در شرایط و جایگاه‌های دیگر قابل تعریف است؛ به عنوان نمونه، اگر فردی جان خود را برای نجات رهگذری از خیابان به خطر بیاندازد، نوعی دگرخواهی است. هر چند میزان وقوع چنین مواردی در جوامع مدرن کمتر است لیکن به شکل دیگری این موضوع دیده می‌شود.

آنچه کم بودن چنین روحیه‌ای را در جامعه مدرن تبیین می‌کند، افزایش فردیت یا فردگرایی و جلوه کردن اهمیت مادیات و کمرنگ شدن معنویات است، یا رشد کردن نوع دیگری از معنویات است. در نتیجه تعریف و جایگاه ایثار در چنین جامعه‌ای نیز تغییر می‌کند. این در حالی است که رابطه گرم نامتقارنی همچون ایثار در جوامع کارکردهایی دارد که نبود آن، آسیب‌هایی را به بار خواهد آورد.

کارکردهای رابطه مبادله‌ای گرم نامتقارن در جامعه (سنتی و مدرن) عبارت است از:

انسجام اجتماعی، مشارکت اجتماعی، افزایش سرمایه اجتماعی. در رابطه مبادله متقارن تعمیم یافته، نیز این وضعیت اتفاق می‌افتد ولی جلوه بیرونی آن با جامعه سنتی متفاوت است. به عبارتی اگر ارزشی مانند ایثار در جامعه سنتی از خودگذشتن برای دیگری بدون آنکه منفعتی برایش داشته باشد بود، در جامعه مدرن این ایثار و از خودگذشتگی تنها بعد دیگری را در بر نخواهد گرفت بلکه سود و منفعتی برای فرد نیز به دنبال خواهد داشت. هر چند به دلیل گرایش جامعه مدرن به وضعیت فردگرایی، این از خودگذشتگی برای دیگری کم رنگ‌تر شده و اهمیت خود نسبت به دیگری افزایش می‌یابد و این موضوع در جدول زیر نشان داده شده است:

ابعاد	حضور	مراتب	کارکرد
سنتی	اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی	فردی	انسجام اجتماعی، مشارکت، سرمایه اجتماعی
		اجتماعی	
مدرن	اجتماعی	فردی	رشد فردیت و در مرکز توجه
		اجتماعی	

همانطور که جدول نشان می‌دهد، در جامعه سنتی روابط مبادله‌ای گرم نامتقارن در حوزه‌های فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی دیده می‌شود و در سطوح فردی و اجتماعی حضور می‌یابد. فرد در حوزه اجتماعی در حضور فضاهایی مانند روابط خانواده، کاری و حتی در روابط اجتماعی حاضر می‌شود در فضاهای اجتماعی مشارکت داشته باشد. در این حالت مشارکت اجتماعی تعریف شده در جامعه سنتی با مشارکت اجتماعی در جامعه مدرن متفاوت است. در جامعه مدرن نیز روابط مبادله‌ای متقارن تعمیم یافته وجود دارد، در این وضعیت تعریف از ایثار (به معنای از خودگذشتگی) کم‌رنگ می‌شود؛ زیرا به لحاظ ساختاری روابط فردی اهمیت می‌یابد لیکن حضور چنین رابطه‌ای مانند ایثار در حوزه اجتماعی بیشتر دیده می‌شود و حوزه‌های فرهنگی، اقتصادی و سیاسی کم‌رنگ‌تر می‌شود. فرد در این وضعیت حاضر است نسبت از خودگذشتگی داشته باشد اما در این حالت حس فردی جلوه بیشتری پیدا می‌کند، و از خودگذشتگی کم‌رنگ می‌شود و به دنبال

آن آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی خواهد بود.

۹. تبیین نقش مفهوم ایثار در دستگاه نظم اجتماعی سنتی و مدرن

نوع رابطه در نظم اجتماعی سنتی، رابطه مبادله‌ای نامتقارن گرم است. این نوع رابطه، خاستگاه روانی و عاطفی دارد. بر این مبنا که با توجه به نوع علایق و احساسی که افراد در تعامل اجتماعی جامعه سنتی با یکدیگر دارند، نسبت به مسائل بی تفاوت نخواهند بود. از سویی با توجه به مفهوم شناسی که در خصوص ایثار در آیات صورت گرفته، ایثار در صورتی اتفاق خواهد افتاد که افراد نسبت به یکدیگر احساس مسئولیت و رابطه گرم و عاطفی داشته باشند و به تقسیم منابع در میان اعضای جامعه و از خود گذشتگی نسبت به دیگران بی تفاوت نباشند. با توجه به این دو وجه اشتراک در تعریف ایثار و رابطه مبادله‌ای نامتقارن گرم، ایثار و مفاهیم نزدیک به آن، در حوزه این نوع رابطه اجتماعی قرار خواهند گرفت و به دنبال آن در مختصات نظم اجتماعی با گسترش ایثار به عنوان رابطه مبادله‌ای نامتقارن گرم، افراد دارای سرمایه اجتماعی بالاتری خواهند بود و با افزایش این عامل، مشارکت اجتماعی در مسائل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی افزایش خواهد یافت. در نتیجه با توجه به این موضوع و دستگاه، ایثار در جامعه سنتی دارای کارکرد افزایش سرمایه و مشارکت اجتماعی و حتی افزایش تداوم نظم اجتماعی است که این همان مفهوم و کارکرد قرآنی از مقوله ایثار است.

اما در چارچوب نظم اجتماعی مدرن رابطه حاکم، مبادله‌ای چند گانه بر مبنای منزلت اجتماعی و به صورت اکتسابی خواهد بود؛ یعنی افراد براساس تلاشی که می‌کنند، منزلت اجتماعی به دست آورده و به همان میزان دارای جایگاه در جامعه خواهند بود. با توجه به این تعریف دیگر نمی‌توان ایثار را به عنوان یک رابطه مبادله‌ای وارد جریان کرد، اما می‌توان با تغییر نگاه نسبت به این ارزش و جایگاه آن در نظم نوین اجتماعی از کارکردهای این ارزش بهره برد. در دستگاه نظم نوین اجتماعی، در دستیابی به هدف، بعد

هنجاری وجود دارد که بر مبنای توضیح و تبیین چلبی، این بعد هنجاری در بعد هنجاری تدوین قانون، تجربی، مقترن و اخلاقی است. در بعد هنجار اخلاقی افراد بر اساس مسئولیتی که در جامعه دارند عمل خواهند کرد و در دست یافتن به اهداف جامعه قدم بر می‌دارند. یکی از مباحث در حوزه مسئولیت، توجه به مسئولیت پذیر بودن و پذیرش مسئولیت اجتماعی است. گروهی مسئولیت اجتماعی را پاسخگو بودن یک نهاد به افراد آن در سطوح محلی و بین‌المللی می‌دانند در نتیجه به نوعی همچون یک هنجار اخلاقی به شمار می‌آید و دارای بار ارزشی است (قربانی، زرنندی و حصاری، ۸۵). از سویی در بعد مفهومی ایثار، گذشتن از حق خود نسبت به دیگری، به گونه‌ای مسئولیت فرد به لحاظ اخلاقی نسبت به دیگری در جامعه است تا به این وسیله نیازهای اقتصادی و اجتماعی فرد را برطرف نماید. در نتیجه می‌توان در مختصات نظم نوین اجتماعی به منظور استفاده از کارکردهای ارزش‌های فرهنگی نظیر ایثار، آن را در بعد مجموعه هنجاری قرار داد تا براساس اثرات آن در جامعه مدرن، مشارکت اجتماعی و به دنبال آن سرمایه اجتماعی افزایش یابد. بر این اساس، ایثار در دو نظم اجتماعی سنتی و مدرن جایگاه و کارکرد خواهد داشت. لکن در هر کدام در بعد متفاوتی قرار خواهد گرفت. در جامعه سنتی با توجه به از نوع روابط مبادله نامتقارن گرم بودن در بعد مجموعه تعاملی قرار خواهد گرفت و افراد در طی تعاملات خود ایثار را در مفهوم قرآنی آن استفاده خواهند کرد، لیکن در دستگاه مختصات نظم نوین اجتماعی به عنوان هنجار اخلاقی و ویژگی اخلاق مسئولیت در قبال جامعه و افراد در بعد هنجاری قرار خواهد گرفت و جامعه را در دستیابی به اهداف خود همراهی می‌کند.

۱۰. نتایج مقاله

۱. با توجه به اشتراک در مفهوم ایثار و رابطه مبادله‌ای نامتقارن گرم، ایثار در حوزه رابطه اجتماعی سنتی قرار می‌گیرد.

۲. ایثار در جامعه سنتی دارای کارکرد افزایش سرمایه و مشارکت اجتماعی و حتی افزایش تداوم نظم اجتماعی است.
۳. ایثار در دستگاه نظم اجتماعی سنتی در همان مفهوم و کارکرد قرآنی خود بکار می‌رود.
۴. با توجه به اینکه در نظم اجتماعی مدرن رابطه مبادله‌ای چندگانه بر مبنای منزلت اجتماعی حاکم است و به صورت اکتسابی است، ایثار را نمی‌توان به‌عنوان یک رابطه مبادله‌ای وارد جریان کرد.
۵. در مختصات نظم اجتماعی مدرن ایثار را در بعد مجموعه هنجاری قرار داده تا بر اساس اثرات آن در جامعه مدرن، مشارکت اجتماعی و به دنبال آن سرمایه اجتماعی افزایش یابد.
۶. ایثار در دستگاه مختصات نظم اجتماعی مدرن به عنوان هنجار اخلاقی کارکرد دارد.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم (ترجمه ارفع، انصاریان، آیتی، خرماشاهی، طاهری، فولادوند، قمشه‌ای، کاویانپور، گرمارودی، مشکینی، مصباح‌زاده، معزی، مکارم، یاسری).
۲. ابن عاشور، محمدطاهر، تفسیر التحریر و التنویر، بیروت: موسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰.
۳. ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتب العزیز، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲.
۴. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹.
۵. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالاحیاء التراثی، ۱۹۸۸.
۶. انصاری، خواجه عبدالله، شرح منازل السائرین، به شرح عبدالرزاق کاشانی، نگارش علی شیروانی، چاپ دوم، تهران: انتشارات الزهر(س)، ۱۳۷۹.
۷. تاج آبادی، رضا؛ مرادی نژاد، امیر؛ حاجیان، حسین و شعبانی، سمیه، تاثیر فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه و شیوه‌های ترویج آن، همایش ملی ادب ایثار، هنر شهادت، ۱۳۸۹.
۸. تهرانی، مجتبی، سخاوت و ایثار، تهران: مصابیح الهدیف ۱۳۹۷.
۹. ثعالی، عبدالرحمن بن محمد، جواهر الحسان فی تفسیر القرآن، بیروت: داراحیا التراث العربی، ۱۴۱۸.
۱۰. جابریانی، فاطمه، مقایسه اخلاق فردی سوره‌های مکی و مدنی، کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، ۱۳۹۳.
۱۱. جلیلی، مسعود، جامعه‌شناسی نظم: تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی، ناشر: نشر نی ف ۱۳۹۴.
۱۲. حسن، عباس، النحو الوافی، تهران: آوند دانش، ۱۴۲۵.
۱۳. حیدری، مهدیه سادات، تلاش، ایثار و حماسه در جبهه‌های غرب. فصلنامه جهاد. شماره ۲۸، ۱۳۶۰.
۱۴. خاموشی، حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید مهدی، نقش ایثار در رشد و تعالی انسان، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های هم‌اندیشی فرهنگ ایثار و شهادت، تهران: نقش گستران بهار، ۱۳۸۴.
۱۵. خطیب، عبدالکریم، التفسیر القرآنی للقرآن، بیروت، دارالفکر العربی، ۱۴۲۴.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالشامیه، ۱۴۱۲.
۱۷. زحیلی، وهبه، التفسیر المنیر فی العقیده الشریعة و المنهج، دمشق، دارالفکر، ۱۴۱۱.
۱۸. سوادکوه، کاوه، کارکرد فرهنگ ایثار و شهادت در جامعه اسلامی از منظر قرآن و سنت. همایش ملی ادب ایثار، هنر شهادت، ۱۳۸۹.
۱۹. سیدقطب، فی ظلال القرآن، بیروت: دارالشروق، ۱۴۲۵.
۲۰. شمشیری، امیرحسین، راه‌های حفظ و انتقال فرهنگ ایثار و شهادت به نسل آینده. مطالعات تاریخ و تمدن ایران وا سلام، شماره ۴: ۱۳۹۹.
۲۱. شوکانی، محمد، فتح القدیر، دمشق: دار ابن کثیر، ۱۴۱۴.
۲۲. صفری، جلیل، تاثیر نقش فرهنگ ایثار و شهادت بر ارتقای معنوی بسیجیان. مجله حصون. شماره ۲۷: ۱۳۸۹.
۲۳. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصرخسرو، ۱۳۹۰.
۲۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵.
۲۵. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۲.
۲۶. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵.
۲۷. طنطاوی، محمد، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، قاهره: نهضة مصر، ۱۹۹۷.
۲۸. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، محقق: احمد قیصر عاملی، ج ۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.

۲۹. عزیزالهی، حجت، تبیین ماهیت ایثار و حکم مراتب آن از منظر فقه الاخلاق. فصلنامه تأملات اخلاقی. شماره ۲. ۱۴۰۴.
۳۰. غزالی، محمد بن محمد، احیاء علوم الدین، بیروت: دارالکتب العلمی، بی تا.
۳۱. فخررازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰.
۳۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: موسسه دار الهجره، ۱۴۰۹.
۳۳. فیست، جس و گریگوری جی. فیست، نظریه‌های شخصیت. ترجمه یحیی سید محمدی. تهران: انتشارات روان، ۱۳۸۶.
۳۴. فیض کاشانی، محمد بن مرتضی، الصافی فی تفسیر القرآن، تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۵.
۳۵. قائمی‌نیک، محمدرضا، نظم اجتماعی در آراء ابن خلدون معرفت فرهنگی اجتماعی. سال هفتم بهار، شماره ۲ (پیاپی ۲۶)، ۱۳۹۵.
۳۶. قربانی، محمد؛ زرنندی، محمد مهدی و حصاری، رضا، اخلاق و مسئولیت اجتماعی مدیران، مدیریت فردا، ۱۳۸۴.
۳۷. قرشی بنابی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱.
۳۸. قطبی، ثریا؛ داوودی مقدم؛ فریده، عزیزی، بیتا، تحلیل عناصر معنایی واژه اخلاقی ایثار در قرآن کریم، مجله پژوهش‌های اخلاقی، شماره ۴: ۱۳۹۵.
۳۹. گلچین، مسعود، حسینی، محمدرضا، امامعلی‌زاده، حسین و عناصری، علی مراد، تحلیل تجربی رابطه عوامل اجتماعی با گرایش به رفتارهای نوع‌دوستانه (مورد مطالعه: شهروندان همدان)، مطالعات جامعه‌شناختی شهری، (۱۹) ۶. ۱۳۹۵.
۴۰. محمدی‌ری شهری، محمد، حکمت نامه پیامبر اعظم ﷺ، قم: دارالحديث، ۱۳۸۶.
۴۱. مطهری، مرتضی، بیست گفتار، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۵۸.
۴۲. مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۲۴.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۴۴. ملکی، سعید و حاتمی، داوود، راهکارهای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت در کشور به عنوان ابزاری برای مقابله با جنگ نرم دشمن. مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، شماره ۱، ۱۳۹۵.
۴۵. موسوی سبزواری، سید عبدالعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: موسسه اهل بیت، ۱۴۰۹.
۴۶. یوسف‌زاده، حسن، نظم اجتماعی در اسلام. فصلنامه معرفت. شماره ۱۰۳، ۱۳۸۵.

